

Patrimoni

Cent cinquanta anys de colònies industrials

Pere Joan Sureda

Colònia
Herand, Campdevàrol.

PERE DURAN

L'any 2005, estudiosos, ajuntaments, veïns, i altres entitats públiques i privades de les comarques i municipis amb colònies industrials han impulsat un seguit d'accions i un programa d'actes per commemorar el 150è aniversari de les colònies tèxtils de Catalunya.

La colònia tèxtil és un dels elements més característics del nostre patrimoni industrial. Aquest element, emmarcat en paratges singulars dels rius de les conques del Llobregat i el Ter, dona identitat pròpia al procés d'industrialització que va viure Catalunya durant la segona meitat del segle XIX i primer terç del XX.

De les colònies tèxtils catalanes, amb relació a les d'altres indrets d'Europa, se'n pot remarcar la qualitat arquitectònica i urbanística però, sobretot, el gran nombre que se'n crearen durant la segona meitat del segle XIX en un espai relativament reduït. És ben cert que encara avui dia si hom recorre, acompanyat d'un foraster curiós, la carretera de Vic a Sant Joan de les Abadesses amb el Ter a la dreta, o la de Manresa a Berga, Llobregat amunt, saltaran d'immediat preguntes sobre els successius i singulars nuclis de població a l'entorn d'establiments fabrils que van escalonant els marges d'aquests rius.

La implantació d'un nombre tan elevat de colònies va obeir a factors energètics, però també a raons de control social

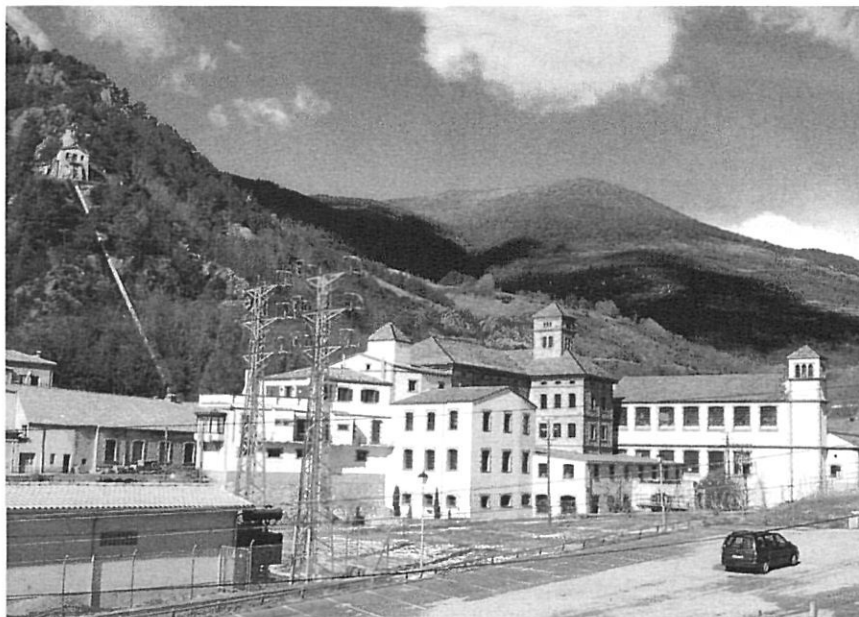
150 aniversari de què?

El 21 de novembre de 1855 es promulgà una llei d'Establiment de colònies agrícoles per la qual es donaven privilegis fiscals a negocis privats que es constituïen de nou. Era una llei molt genèrica dirigida a desenvolupar el sector agrari i afavorir la colonització del territori, tot modernitzant terres amb baixa productivitat. No era cap llei pensada per a la indústria ni per a la indústria tèxtil catalana en concret. En aquest sentit, més important va ser la Llei de colònies agrícoles i industrials aprovada el 1868 i enfocada cap a la promoció d'indústries agroalimentàries en zones rurals. Aquesta nova llei establia exempcions fiscals si s'emprava aigua i no carbó com a energia primària en les noves indústries, i va ser aprofitada per uns quants industrials catalans per crear les primeres colònies tèxtils que s'establiren en zones rurals i produïren energia amb l'aigua dels rius Llobregat i Ter.

En realitat, doncs, aquest 150è aniversari és més una oportunitat per posar damunt la taula la situació i el valor de les colònies industrials que no pas la commemoració de la implantació fa 150 anys de cap en concret. Al Ripollès, per exemple, si bé hi ha fàbriques documentades des de la dècada del 1860 (l'Espona i la Botey), la majoria són de final del segle XIX (colònia Santa Maria, del 1890, o la Farga de Bebié, del 1895).

Què és una colònia industrial?

Segons una definició que ha esdevingut clàssica, és un conjunt d'instal·lacions fabrils situat en zones rurals, apartat dels nuclis de població i dotat dels serveis imprescindibles per al funcionament d'una comunitat: cases per als obrers i encarregats, economat,

JERONI MARÍN

Fàbrica Colònia Recolons. Ribes de Freser.

escola, església, club social, cafè...; un poble a redós d'una fàbrica.

Quan la indústria tèxtil s'implantava en un nucli existent no necessitava serveis i equipaments autàrquics i, encara que a vegades es construïen habitatges per als treballadors, no es constituïa colònia. En serien exemples del mig Ter la fàbrica Burés d'Anglès o la Marfà de Santa Eugènia.

Les colònies tèxtils formen el grup més nombrós i més conegut del conjunt de les colònies industrials. A Catalunya, però, hi ha colònies mineres, metal·lúrgiques, agrícoles, o la colònia de Flix al voltant de la indústria electroquímica.

Si bé totes les colònies segueixen l'esquema funcional assenyalat, val a dir que no n'hi ha dues d'iguals. Les opcions formals d'una colònia anaven lligades a la topografia i a la diferent naturalesa dels industrials i constructors. Així, al costat d'una colònia prèviament projectada com la Güell —obra d'un industrial «mixture d'il·lustració i filantropia» i un arqui-

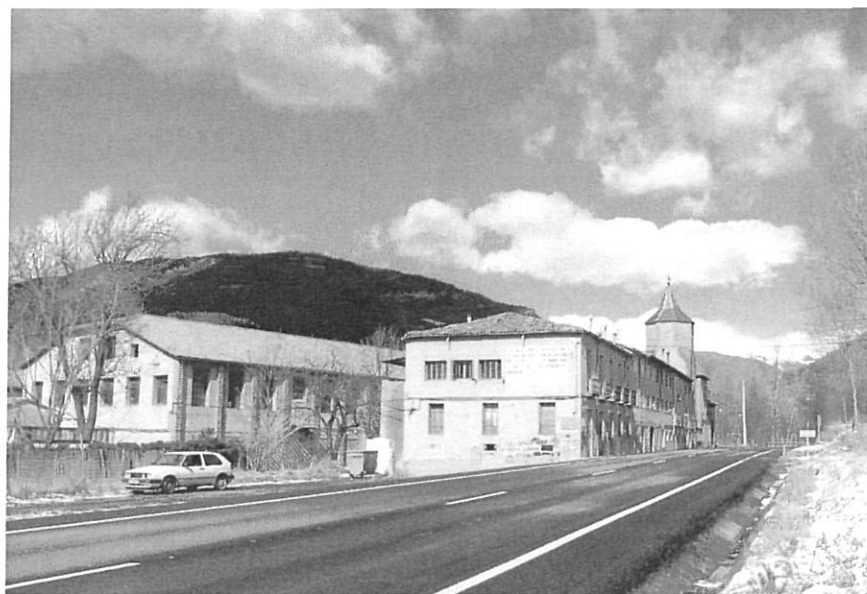
tecte, Gaudí, «capaç de formalitzar la seva raonable utopia»,⁽¹⁾ n'existeixen d'altres que començaren per una fàbrica i, sense pla urbanístic previ, anaren creixent al llarg dels anys amb la incorporació dels elements i serveis que anaren configurant el conjunt com a colònia.

Origen de les colònies

L'origen del sistema de colònies com a model d'assentament industrial el podem situar a Anglaterra a mitjan segle XVIII, i també es desenvolupà a Suècia i Finlàndia. Les referències d'altres iniciatives europees certament van influir en el desenvolupament a casa nostra del sistema de les colònies.

Ja hem esmentat com els beneficis de la Llei del 1868 esdevingueren un incentiu important perquè els empresaris intentessin acollir-se als avantatges que oferia l'estatut de colònia. No obstant això, la concessió d'estatut de colònia als industrials

Pere Duran

Colònia Molinou, Campdevànol.

tèxtils fou molt restrictiva: entre 1879 i 1885 només el van obtenir quinze, i el 1899 ja en van quedar excloses les fàbriques tèxtils».(2)

Foren, per tant, altres factors –bàsicament l'energètic i el factor humà– els que impulsaren la implantació de tan elevat nombre –una setantena– de colònies tèxtils. D'una banda se situen els autors que contemplen el fenomen de les colònies com la voluntat d'allunyar el treballador dels conflictes socials urbans i assegurar així l'estabilitat de la producció. De l'altra, aquells per als quals les raons de la proliferació colonial eren bàsicament energètiques i que el component del control social no hi era gaire decisiu.

El factor energia

L'energia hidràulica era més barata que la de carbó. En la segona meitat del segle XIX s'introduí la màquina de vapor, vapor produït en calderes que cremaven carbó que, majoritàriament, s'havia d'importar. El carbó va ser per tant la font d'energia de les fàbriques ubicades en nuclis urbans que no disposaven de canals d'aigua. Per obtenir una energia més barata els industrials renunciaren a les ciutats i el seu entorn, i anaren a instal·lar-se a les zones rurals al costat d'un riu. Un cop construïts les res-

closes i els canals per aconseguir el salt d'aigua que havia de moure les turbines, l'energia era gratuïta. A la confluència del Freser i del Ter a Ripoll es veu clarament la intensitat de l'aprofitament hidràulic: «per 17 quilòmetres de riu, n'hi ha 15 de canals».(3) Igualment succeeix en el tram de 28 quilòmetres del Ter entre el Pasteral i Girona: sempre hi trobem un canal de fàbrica paral·lel al riu, amb l'única excepció dels dos quilòmetres que hi ha entre l'actual fàbrica Grober de Bescanó i la presa de la sèquia Monar, a la Pilastra.

Els modestos i molt irregulars cabals del Ter i del Llobregat com-

portaren que la lluita per l'aigua fos constant. Explicava la historiadora Rosa Serra la molta documentació existent referent a enfrontaments judicials entre industrials per raó de l'escassetat d'aigua. Per complementar l'energia hidràulica en temps d'estiats, els fabricants es veieren també obligats a instal·lar més endavant una caldera i una màquina de vapor. És per aquesta raó que la xemeneia industrial és un altre element present a les colònies. El carbó, si bé de baixa qualitat, també podia obtenir-se en les properes mines de Cercs (alt Llobregat) o d'Ogassa (alt Ter).

Al factor aigua cal sumar-hi el més baix preu dels terrenys rurals en relació amb el valor creixent del sòl a Barcelona i el seu entorn.

El factor humà

Si l'aigua i el terreny haguessin estat els únics factors de localització, ben segur que les indústries s'haurien anat instal·lant al costat de l'Ebre. Però les comarques del Llobregat i el Ter oferien als industrials uns avantatges complementaris que no trobarien en

Fàbrica-Colònia Jordana, Ripoll.

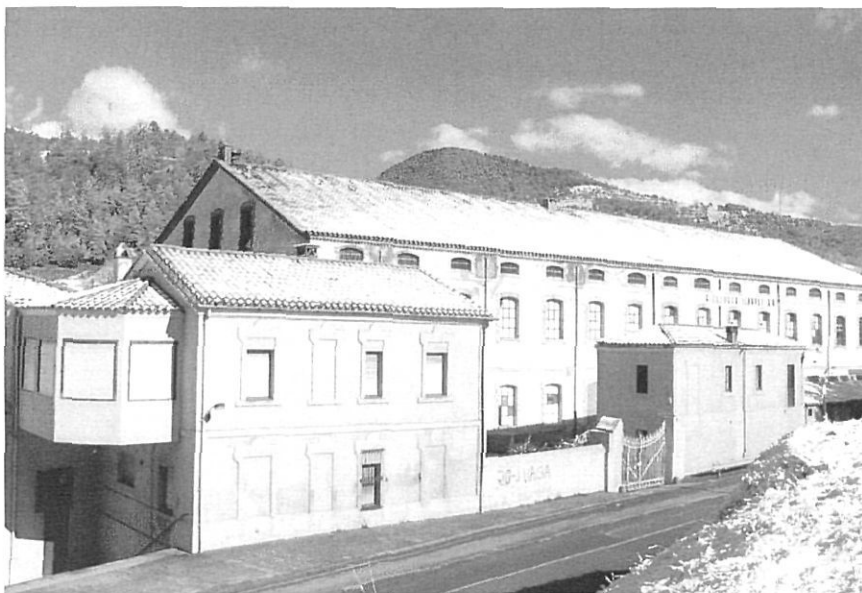
JERONI MARÍN

No es pot dubtar que alguns promotors de colònies van actuar influïts pel pensament humanitari-paternalista de l'Anglaterra del segle XIX

altres punts: ja hi havia alguns canals, salts d'aigua i molins; presència de certa població que ja havia treballat en manufactures de la llana o en tallers i artesania domèstiques; i també moltes famílies ben disposades a abandonar la incertesa i escassetat de la masoveria per incorporar-se al treball més segur d'una colònia, que proporcionava habitatge i serveis bàsics.

Els industrials cotoners que optaren per instal·lar colònies al Berguedà, el Bages, el Ripollès o a Osona tenien, majoritàriament, les seves arrels familiars en aquestes comarques i provenien de famílies amb llarga tradició manufacturera, lligada a l'aprofitament hidràulic i als molins. Per tant s'instal·laren en espais coneguts, al costat de rius coneguts i amb gent coneguda. No era un empresari que deslocalitzava, sinó que creava riquesa a casa seva. Tanmateix, els historiadors també subratllen la presència d'industrials provinents d'altres comarques, fins i tot d'estrangers (colònia Baurier, colònia Bebié, colònia J&P. Coats Ltd).(4) Van fer pujar rius amunt l'impuls industrial sorgit a l'àrea barcelonina.

No es pot deixar d'esmentar la influència que podia exercir en alguns homes de casa nostra el pensament humanitari-paternalista que es desenvolupà a Anglaterra durant el segle XIX, preocupat per millorar les condicions de vida dels treballadors. En aquest sentit es coneixen un seguit de mesures proposades el 1885 pel metge higienista català Pere Felip i Monlau en favor de la descentralització de fàbriques i tallers, perquè «un assaig de colònies fabrils donaria indubtablement profitosos resultats, ja que, en tesi general, els obrers no solament observen millor conducta en els pobles que a les ciutats, sinó que, en igualtat de circumstàncies ells i sobretot els seus fills gaudeixen de

JERONI MARÍN

Fàbrica Colònia Llaudet, Sant Joan de les Abadesses.

millor salut». En altres mesures anota la necessitat de «construir cases models amb habitacions adequades per als obrers i les seves famílies»; «establir escoles primàries per als nens i nenes dels obrers»; «establir escoles dominicals per als obrers adults»; «establir caixes d'estalvis» o «facilitar l'assistència mèdica gratuïta».(5) No es pot dubtar que alguns promotors de colònia actuaren també influïts per aquests principis.

Més d'un segle de vida

Cada colònia ha seguit un procés evolutiu propi depenent de les circumstàncies de la seva creació i dels esdeveniments interns i externs i la seva repercussió sobre l'evolució de la producció. Si bé moltes van començar amb una primera fàbrica de riu i els serveis més indispensables (la colònia Bonmatí, per exemple, s'inicià amb una fàbrica tèxtil instal·lada el 1846, on ja hi havia un molí fariner amb canal i salt d'aigua), en etapes posteriors les colònies ja

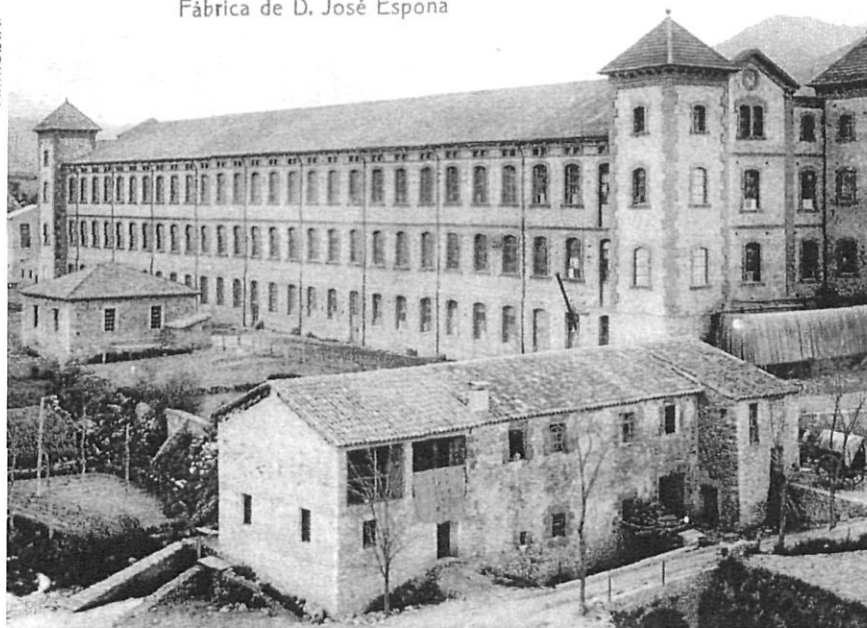
s'anaren configurant com a pobles industrials amb més equipaments per als seus habitants: de la farmaciola dels primers temps es passà a un dispensari, les colònies més grans tenien metge i també mestre per als nens i monges per a les nenes. Es formaren nuclis de poblament en els quals es desenvolupà una intensa vida social, cultural i religiosa, impulsada pels propietaris i continuada pels membres actius de la colònia.

Aquesta evolució i aquesta vida en un bon nombre de colònies iniciaren un procés de decadència per causes i crisis diverses viscudes en el darrer quart del segle XX.

El futur de les colònies

Moltes colònies viuen actualment immerses en una profunda crisi, «però lluiten per trobar el seu lloc en el segle XXI», diu el fullet editat amb motiu dels 150 anys. I, tal com hem dit al principi, en aquest 2005 s'han impulsat un seguit d'actuacions per posar en valor un tema tan múltiple

A.M.S.J.A.

A. T. V. — 899 - SAN JUAN DE LAS ABADESAS
Fábrica de D. José Espona

Fàbrica Espona. Sant Joan de les Abadesses.

com el de les colònies i la seva evolució fins a la situació actual. A casa nostra a la riquesa natural dels rius s'hi suma la riquesa del patrimoni industrial i cultural acumulat en forma de canals, rescloses, ponts, fàbriques, centrals hidroelèctriques i colònies. Certament la seva recuperació depassa el marc municipal i assumeix un enfocament territorial més ampli.

Pel seu valor arquitectònic i urbanístic sis colònies tèxtils han estat incloses en el catàleg *Cent elements del patrimoni industrial de Catalunya*: la Sedó i la Güell, al Baix Llobregat; la d'Atmetlla de Merola, la Vidal i la Viladomiu Nou, al Berguedà; i la colònia Borgonyà a Osona. En la mateixa línia, i atesa la importància històrica i patrimonial de les colònies tèxtils catalanes, diverses entitats culturals i cíviques preparen una petició de la seva declaració com a bé cultural d'interès nacional.

Per la seva banda, el Departament de Política Territorial i Obres Públiques ja està elaborant un pla director de protecció i rehabilitació de 14 colònies industrials del Llobregat en un àmbit de 50 quilòmetres quadrats, amb nou municipis implicats (de Balsareny a Berga). El pla fa de les colònies els nuclis de referència i articulació d'infraestructures, paisatges fluvials, creixement urbanístic, àrees no urbanitzables i nous terrenys destinats a usos turístics i industrials «sempre que siguin respectuosos amb l'entorn». El pla pretén que «la revalorització d'aquest patrimoni sigui un factor de dinamització social i econòmica del territori». (6)

Tot seguit, és obvi, salta la pregunta: i per a les que no estan incloses en aquest pla i estan en un procés de semiabandó o desvirtuades per a nous usos, ¿quin destí seria recomanable? En quina situació es troben les de les comarques gironines?

Colònies de les comarques gironines

Cal constatar com a fet objectiu que les del Ripollès no figuren entre el grup de colònies més conegut i evolucionat, d'aquelles que han allargat la seva vida com a nucli cívicament i culturalment actiu. Amb les reserves pròpies d'un tema complex i canviant, farem un breu recorregut d'aproximació, a vol d'ocell, al seu estat actual. Són unes primeres notes que voldrien estimular estudis més rigorosos.

— *Colònia Recolons* (Ribes de Freser). El creixement del poble de Ribes ha integrat el conjunt fabril en el nucli urbà. Cal destacar, a més de la fàbrica, un xalet modernista, la central hidroelèctrica i habitatges a l'altra banda del Freser. La fàbrica és un edifici de pisos de grans dimensions i en bon estat de conservació. Al voltant d'aquest primer edifici s'hi han anat adossant altres naus. La producció actual no té res a veure amb el tèxtil. Els habitatges, de planta baixa i dos pisos (el bloc més modern és del 1945), han estat rehabilitats fa pocs anys. La central hidroelèctrica està en funcionament.

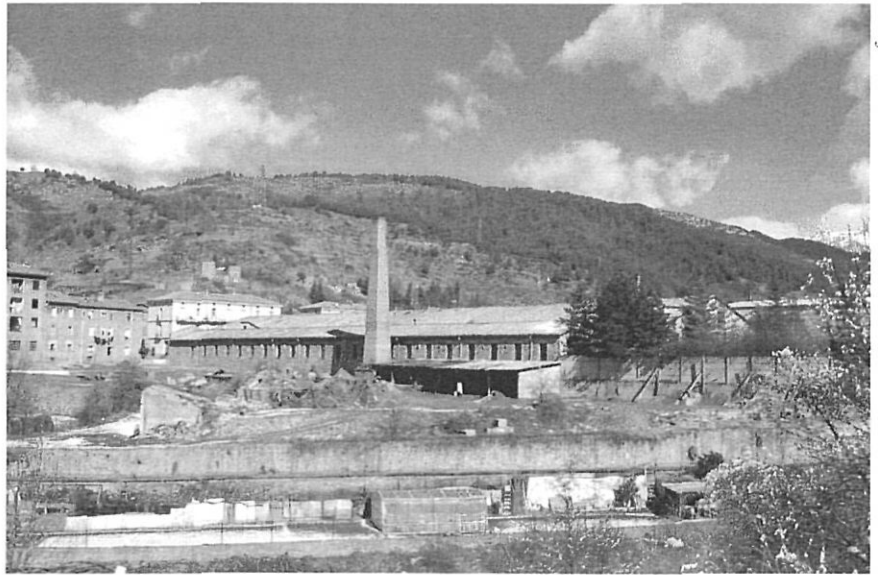
Baixant de Ribes a Ripoll, al costat dret, entre la carretera i el Freser, s'hi troben cinc colònies. (No parlarem de la colònia Fàbregues, de Campelles; figura en el catàleg però l'any 1979 un incendi destruï la totalitat de la fàbrica).

— *Colònia Herand* (Campdevàrol). En queda una nau buida, rectangular, de planta baixa i pis paral·lela a la carretera. Unit a la fàbrica i amb façana a la carretera, un habitatge principal de tres plantes i una filera de deu més adossats de planta baixa i pis,

Moltes colònies de les comarques gironines viuen avui una profunda crisi, però cal que trobin el seu lloc en el marc econòmic i social del futur

buits. Destaca la robusta xemeineia de l'antiga central de vapor.

- *Colònia Pernau* (Campdevàrol). Molt propera al nucli urbà. La fàbrica, una nau del principi del segle XX, ha sofert tantes modificacions que pràcticament no queda res de l'obra original. Ara l'ocupen diverses empreses i tallers. No té cap interès arquitectònic. A l'altra banda de la carretera hi ha tres grups d'habitatges adossats, construïts el 1951.
- *Colònia Molinou* (Campdevàrol). No va ser fundada fins al 1929. La formen dues naus paral·leles a la carretera de planta rectangular, planta baixa, pis i golfes. S'han dividit en locals ocupats ara per diferents indústries i tallers aliens al tèxtil. Hi ha diverses construccions afegides. La llenca de terra entre les naus i la carretera l'ocupen l'església i habitatges adossats amb façana a la carretera. N'hi ha d'ocupats. El canal, com la majoria, en força bon estat.
- *Colònia Noguera* (Ripoll). Fundada a final del XIX, és a mig camí entre Campdevàrol i Ripoll.

JERONI MARÍN

Colònia Badia. Ripoll. Fàbrica i habitatges.

L'edifici principal consta d'una sola nau de planta i golfes; es completa amb altres naus de magatzems. El conjunt és ocupat per una firma industrial. Al costat hi ha un edifici d'habitatges planta baixa i, més distant, un bloc de tres plantes.

- *Colònia Jordana o Sorribes* (Ripoll). El que era fàbrica tèxtil és un gran edifici rectangular amb semisoter-

rani, dos pisos i golfes; un sistema estructural molt repetit en fàbriques del sector. Està ben conservat. A l'edifici primitiu se n'hi ha adossat un de nou també de tres plantes. Actualment el conjunt està destinat a factoria metal·lúrgica. Hi ha dos blocs d'habitatges a l'altra banda de la carretera, planta baixa i pis i balconada a tot al llarg de la façana; alguns, ocupats.

Seguint el curs de Camprodon a Ripoll s'hi troben aquestes quatre colònies:

- *Colònia Matabosch o Estebanell* (Camprodon). Es tracta d'un conjunt format per fàbrica, habitatges, església i escola. La fàbrica principal és un edifici construït el 1923 –l'anterior, del 1870, sucumbí en un incendi–, ara en desús i deficient estat de conservació. En una nau annexa hi ha una fàbrica de galetes. La colònia té tres blocs d'habitatges, habitats; un primer bloc de tres plantes amb l'església al centre entre mitgeres. Els altres blocs, construïts fa cinquanta anys,

Naus de la colònia Botey, Ripoll.

PERE DURAN

Colònia Santa Maria. Habitatges. Ripoll.

són de planta baixa i pis. Destaca la xemeneia de l'antiga central de vapor. La central hidroelèctrica segueix produint.

- *Colònia Llaudet* (Sant Joan de les Abadesses). La fàbrica és una àmplia nau rectangular, planta, pis i golfes, paral·lela a l'eix de la carretera. Està en desús. Els habitatges, xalets i cases de pisos construïts en diferents etapes estan situats a un i altre extrem de la nau. Majoritàriament ocupats. Hi ha una capella ben conservada. A l'altra banda de la carretera s'hi ha construït una nova fàbrica tèxtil.
- *Colònia Espona* (Sant Joan de les Abadesses). Ocupa un replà entre la llera del Ter i les cases del poble, on ja existia l'antic Molí Gros. La fàbrica és un edifici de tres pisos flanquejat per quatre torres quadrangulars. L'any 1964 s'hi annexà una nau sense cap atractiu arquitectònic, en contrast amb l'harmoniosa fàbrica primitiva. Està en producció. Les fotografies antiga i actual accentuen la correcció de la

fàbrica primera. Els habitatges, de planta baixa i pis, són del 1940, i la casa del director del 1964.

Seguint en direcció a Ripoll, un cartell de carretera indica «Colònia Cal Gat». De la colònia no en queda res. El terreny que ocupava ha estat destinat a un polígon industrial.

- *Colònia Estamariu o Balla* (Ripoll). Es troba abans d'entrar al poble. El conjunt fabril l'integren diverses naus de planta rectangular de grans dimensions, planta baixa i golfes. Destaquen les llargues filades de finestres laterals, tan repetides en l'arquitectura del sector, que facilitaven bona llum natural. Ara estan ocupades per altres indústries i magatzems. Sobresurt la xemeneia. Els quatre blocs d'habitatges, en bon estat, han estat restaurats recentment.

De Ripoll direcció Vic es troben les següents:

- *Colònia Botey* (Ripoll) El creixement de Ripoll l'ha integrat en el nucli de la població. És una de les

més ben conservades de la comarca. Si la fàbrica Espona de Sant Joan de les Abadesses podia ser un bon exemple de construcció fabril en edifici de tres pisos, la Botey podria exemplificar la construcció en naus de planta baixa. Es dissenyava l'edifici de plantes quan es disposava de poca superfície, i la nau planta baixa si el terreny no era cap limitació. Són quatre naus paral·leles de planta rectangular i façanes de pedra vista. Les ocupa una empresa tèxtil. Dos grups d'habitatges ocupats: una filera de planta baixa i pis i un bloc de tres pisos, també de pedra i ben conservats.

- *Colònia Santa Maria* (Ripoll). La fàbrica, en bon estat i en activitat, és un edifici de pedra vista de tres plantes i semisoterrani. Es conserva l'església i uns jardins projectats per Rubió i Tudurí. Aquest conjunt està situat entre la línia del ferrocarril i el marge esquerre del Ter, amb un pont d'accés des de la carretera i els habitatges; situats a la dreta de la carretera són tres blocs de tres plantes cada un, deshabitats i deteriorats.
- *Colònia La Farga de Bebié* (Les Lloses - Montesquiu). És la més ben conservada i més completa de la comarca: fàbrica, habitatges per als obrers, dues torres dels propietaris amb extensos jardins, església, baixador de tren, central hidroelèctrica, economat i botigues. Les construccions estan situades als dos costats del riu, en dos termes municipals. La fàbrica és de planta baixa i pis. Els habitatges per als obrers es distribueixen en quatre grups diferenciats per raó de l'època de la construcció; no tots estan ocupats. Sense detenir-nos a les colònies del Ter a la comarca d'Osona, a la de la Selva hi trobem:
 - *Colònia Bonmatí* (Sant Julià del Llor). De les dues grans naus

La complexitat i diversitat de les colònies obligarà a formular un pla director amb un estudi específic per a cada una

construïdes entre 1898 i 1900, simètriques a banda i banda del canal de sortida de l'aigua de la turbina, una ha estat rehabilitada i dedicada a usos fabrils diversos, i l'altra està en venda. Es conserva la casa de l'industrial, l'església, la central hidroelèctrica (en funcionament); de la central de vapor queda una esvelta xemeneia. A l'entorn, nous tallers i magatzems van configurant un polígon industrial. Els habitatges, ocupats, estan en procés de rehabilitació.

En la relació de colònies tèxtils hi figura la Dusol i la Majem, en el terme de les Planes d'Hostoles, al costat del riu Brugent. Són dues instal·lacions fabrils que al nostre entendre no reuneixen les característiques pròpies d'una colònia. La Dusol no té cap habitatge, a excepció de la torre, que fou del propietari, avui destinada a restaurant. La Majem, ara readaptada per a indústria càrnia, tampoc conserva, si és que els tenia, cap dels serveis que podrien identificar-la amb un passat de població fabril.

A manera de conclusió

Acabat el recorregut, certament d'apunts taquigràfics, ateses les particularitats i situació real de cadascuna de les colònies a dalt descrites, és obligat seguir formulant preguntes i reflexions. Quan el conjunt actual viu ben deslligat del fet original, quan habitatges, torres i capelles —si hi són— estan semiabandonats, quan els treballadors viuen a quilòmetres lluny, quan la fàbrica ha estat dividida per a tallers, indústries o magatzems d'usos diversos, ¿quin tracte caldrà donar-li? No mereixeran també un tracte singular aquelles colònies ja integrades a nuclis urbans? I més preguntes per les quals òbviament no tenim resposta. És més, no hi ha resposta única i generalitzable, com no hi ha hagut una línia

Pere Joan Sureda

Colònia Bonmatí. Nau de la dreta rehabilitada i nau de l'esquerra en venda; al fons, casa dels Bonmatí i Capella.

evolutiva unívoca i indiferenciada per a totes elles. Al mateix temps que es demana una declaració per a les colònies de bé cultural d'interès nacional, també hi ha coincidències en la necessitat de centrar la conservació en aquell patrimoni industrial que sigui sostenible, no en el sentit medioambiental, sinó en el de la seva destinació i pervivència de futur. Podem concloure dient que la complexitat i diversitat de les colònies analitzades obligarà a formular un pla director amb un estudi específic per a cada una. Una tasca objectiva d'estudiosos, entitats, propietaris i ajuntaments per decidir, tocant de peus a terra, les possibilitats d'ús que cada nucli i el seu entorn de riu i de paisatge ofereixen.

Pere Joan Sureda
és doctor enginyer industrial.

Agraïments: A la historiadora Rosa Serra per la documentació facilitada. A l'antropòleg Jeroni Marín per la seva generositat de compartir dades i cedir fotografies.

Bibliografia

- *150 anys de colònies industrials*. Fullet editat per les entitats organitzadores.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni. *Les colònies industrials tèxtils del Ripollès*. Fullet editat per diverses entitats, Ripoll, 2005.
- MIRALDA, Àngel. «Les colònies industrials» a *Cent elements del patrimoni industrial a Catalunya*. Ed. Lunwerg 2002.
- MUNTADAS I CASANOVA, Montserrat. *Colònies industrials del Ripollès. Estudi arquitectònic i constructiu*. Div. entitats. Girona, 1997.
- SERRA, Rosa. *Colònies tèxtils de Catalunya*. Caixa Manresa i Angle Editorial. 2000.
- TERRADAS SABORIT, Ignasi. *Les colònies industrials. Un estudi entorn del cas de l'Atmetlla de Merola*. Laia, 1979.
- VIÑETA I ORTIGUÉS, Paquita. *Història d'una colònia tèxtil. La Farga de Bebié*. Div. entitats. Girona, 2000.

Notes

1. Del fullet *150 anys de colònies industrials*.
2. Rosa Serra, *Colònies tèxtils de Catalunya*, p. 20.
3. Ídem, p. 14.
4. Ídem, p. 21.
5. Montserrat Muntadas, *Colònies industrials del Ripollès...*, p. 13.
6. *La Vanguardia*, 26.5.2005.